

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ АНТРОПО-ЗООМОРФНИ АПЛИКАЦИИ – АМУЛЕТИ ОТ ВАРНЕНСКО

Валентин Плетньов

През последните няколко десетилетия на територията на България бяха открити значителен брой ранносредновековни паметници на металопластиката, между които важно място заемат старобългарските амулети. Сред тях има една сравнително неголяма група с животински изображения, която предизвиква интерес у изследователите. Това са амулети с форма на птици, кучета, кончета и кончета с ездачи¹.

Във Варненския археологически музей има два амулета (табл. I_{1,2}) от тази група, но са от неизвестен засега у нас тип. Те са случайни находки. Според данните, с които разполагам, единият е намерен на калето при с. Китен, Провадийско, а другият близо до с. Климентово (Варненско)². Излети са от бронз. Имат форма на силно стилизирани човешки фигури. Главата е релефна, голяма, клиновидна. Чрез връзване са оформени масивен, правоъгълен нос, уста и шапка. Тялото е късо, а краката са загатнати чрез леко разширение, наподобяващо лястовича опашка. По-специфични са големите, несъразмерни с тялото ръце, които са луновидно извити и завършват с по една конска глава. На опакото, в горната част, имат петлик за прикрепване.

Засега от българските земи са известни само два сходни по форма паметника на металопластиката. Единият е открит в южния сектор на западната стена на Плиска. Определен е като апликация и е датиран в X в.³ Въпреки че е сходен само по форма, може да се предположи, че това е по-опростен амулет. Вероятно в горната част, където е запазена основата на широк издатък, е имало халка за провесване по подобие на един амулет от Преслав (табл. I₃). Той е луновиден, с краища и издатък, завършващи със стилизирани животински глави. Отнесен е към старобългарските амулети от езическия период⁴. Всъщност има още един старобългарски амулет от Преслав, който може да бъде посочен за аналогия. Това е известният амулет –

лунница с човешка глава, която по стил много напомня “варненските”⁵.

Подобни амулети са сравнително често срещани по земите на Среден Дунав. Те имат характерна, твърде устойчива форма, която най-общо може да се определи като луновидна. За разлика от често срещаните лунници, при тях в средата, от двете страни има по един издатък. Вътрешният най-често е по-издължен, разцепен в средата, а краищата са завити във волути. Горният издатък е оформен като халка за провесване. Двата края на лунницата завършват със силно стилизирани конски глави с дълги шии. С подобна форма е един аварски амулет – висулка от VII – VIII в., на който животинските глави са извити нагоре (табл. I₄)⁶. От същото време са и характерните аварски коланни приложения – ограничители, с конски и други животински глави с издължени, извити шии⁷. Аналогична е открита и в Преслав (табл. I₅), датирана в VIII – IX в.⁸ В гроб на жена в некропола при Михал на Житава (Словакия) датиран в IX – X в., е открит амулет – висулка (табл. I₆) с много близка до нашите форма, но без човешка глава, а със заоблен издатък с халка⁹. Подобен е известен и от Унгария, датиран в X в. (табл. I₇)¹⁰. В женски гроб 43 на некропола при Нитра на Липка (Словакия), датиран в IX в., е открит амулет, почти еднакъв с посочения по-горе от Преслав. Краищата на издатъците са оформени от малки “перли”, разположени така, че напомнят животински глави¹¹.

Извън дунавските земи сходни амулети се срещат сред нажитите на номадските култури в Южен Сибир, степите и лесостепите около горните течения на Волга и Дон. Вероятно за пръв път подобни амулети се появяват в началото на първото хилядолетие на н. е. в Хакасо – Минусинската долина, където се развива т. нар. таштърска култура. През трите ѝ начални етапа (I в. пр. н. е. – III в. от н. е.) се срещат бронзови амулетчета – двуглави коне в различни варианти¹². Сходни се откриват и по-късно, в хакаски гробове от VI – VIII в.¹³ Подобни са известни и от салтовските некрополи. Там са открити амулети (табл. I₈) с близка до разглежданите форма, но конските глави с дълги шии са извити навън, по подобие на споменатия по-горе аварски. По правило те се откриват в женски гробове, прикрепени към пояса или на дрехата върху гърдите. Датирани са в VIII – IX в.¹⁴ От женски гробове са и амулетите от същия тип, откривани в Башкирия, някои от които са свързани с

ранните волжски българи. Те имат много близка форма, но в краищата на лунниците няма животински глави. На един амулет (табл. I₉) от угро-финската, радионовска култура (горното течение на Кама) от IX – XI в., между издатъците в средата на лунницата е врязано човешко лице¹⁵.

За примери могат да се посочат и някои от често срещаните по най-източните и североизточните територии на Европа зооморфни и антропо-зооморфни висулки с изображения на коне. Те имат малко по-различна форма, но много сходна иконография. От двете страни на човешка глава или халка са разположени конски глави с извити надолу шии. Върху плочката под тях има редове от дупчици за провесване на т. нар. шумящи висулки (табл. I_{10,11}). Появяват се по земите около горното течение на Кама през VII – VIII в. сред угро-финските племена. Там те са едни от най-често срещаните женски украшения, прикрепвани по двойки на дрехата върху гърдите или колана. По търговски път са разпространявани на изток, в Сибир и на северозапад до Швеция. Вече през VIII – IX в. се срещат и на юг в басейна на Волга – Кама и дори се произвеждат в градовете на Волжско-Камска България¹⁶. Там се произвежда и още една разновидност на подобни висулки – оформени в долната част като гребени¹⁷. По-късно, през XI в., те се разпространяват и сред славяните около Лодожкото езеро. Всъщност оттам са и двете най-близки до нашите изображения, от датирания в XI в. некропол при с. Заозерие. Открити са в женски гробове и са били прикрепени към колана. Висулките са сравнително големи. В средата е разположена заострена човешка глава, фланкирана от две конски глави с дълги извити надолу шии¹⁸.

От приведените примери е видно, че амулети, подобни на разглежданите тук, се срещат върху огромните територии от Централна Европа до Сибир, в широки хронологични граници. Имат много сходна форма, с различни варианти в рамките на древния зооморфен стил, свързан с обожествяването на различни реални и фантастични животни. Отразяват сходните религиозни вярвания, преплетени в културата на различните етноси. Изображенията на коне несъмнено са свързани с култа към слънцето, който има повсеместно разпространение¹⁹. Конят като негов символ е обожествяван от различни народи, както номадски, така и уседнали. Те влагат в изображенията на коне и конници различни значения, но

винаги свързани със слънцето и неговото движение под формата на митологичния образ на “слънчевият конник” или “слънчевата колесница”. За тюрките и изобщо номадите, имащи сходна космогония и религия, изградена на базата на определен монотеизъм, слънцето и “слънчевият конник” вероятно имат отношение към върховния бог – Тангра²⁰. В същото време за славяните той е олицетворение на “великата селска богиня” и майка на природата, символ на доброто и щастието²¹. Оттук произлиза и предпазната функция на амулетите – коне и конници. Повечето от представените примери показват, че те са носени от жени или по-скоро от млади девойки, като апотропеи, прогонващи злите сили и предпазващи плодovitостта²². Култът към коня и бога-конник е имал много здрави корени и се запазва като преживелица сред редица народи в Източна Европа дълго след приемането на християнството²³.

Прави впечатление, че всички представени амулети, въпреки сходството във формата и вероятно общото семантично значение, видимо се различават по стил от “варненските”. Те са много добре моделирани. Конските глави са силно извити и почти прилепени към големия раздвоен издатък между тях. Човешките лица нямат дупчици за провесване, а петлик на opakото. Този принципно различен начин за прикрепване е характерен за ремъчните токи и апликации от VI – VIII в. от т. нар. хералдически тип. Аналогични изображения се откриват често върху специфичен тип пластинчати фибули. Повечето от тях са украсени със срещуположно изобразени човешки глави и животински фигурки – птици и по-често конски глави с издължени шии. На фибулите от Пастирское, Киев и Большая Андрусовка (табл. II_{1,2,3}) от добре оформената човешка глава излизат по две завити надолу конски глави с дълги шии²⁴. Така всъщност се оформя човешка фигура с рамене и завити към тялото ръце, много напомняща за известните фигури от типа Мартиновка. Тази поза е особено изразителна върху плочката на друга фибула от пастирското селище (табл. II₁), украсена с две човешки фигурки, чиито ръце завършват с конски глави²⁵. Изследователите са единодушни, че тези антропо-зооморфни фибули са едни от най-характерните паметници на металопластиката от земите по двата бряга на Средния Днестър²⁶, където през VI – VIII в. се развива пастирската култура. Въпреки някои теории за антския, роския, или аварския произход на тази култура²⁷, напоследък се утвърди мнението, че тя е създа-

дена от смесено славяно-тюркско население (кутригури), което е възприело традициите на местните иранизирани племена²⁸. След унищожаването на културата от хазарите в края на VII и първите десетилетия на VIII в., част от това население се преселва в долнодунавските земи и участва във формирането на културата в Първото българско царство.

Напоследък станаха известни редица паметници на метало-пластиката от североизточна България, които с основание могат да се свържат с пастирската култура²⁹. Това са апликации и накрайници с орнаменти от типа Мартиновка – Садовец – Кишкьорьош. Те имат специфична форма и особена украса. Характерни са за народите, обитавали земите по средното течение на Днестър, създатели и носители на характерен стил в металопластиката. Откритите в североизточна България са доказателство, че този стил се разпространява и в днешните български земи. Смятам, че двата амулета във Върненския музей са също свързани или поне повлияни от пастирската култура и могат да бъдат датирани в VII – VIII в. По закрепването с петлици, което не е характерно за амулетите, може да се предположи, че са прикрепвани към колани. Служели са за апотропей, свързани с обожествяването на коня и конника – символ на слънцето.

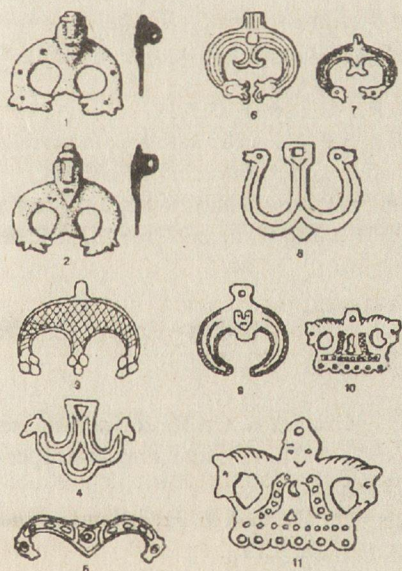
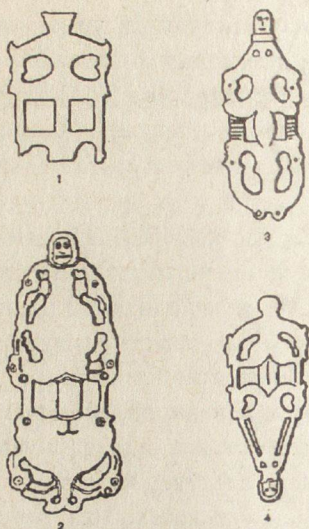

Табл. I. Амулети:

1. Калето при с. Китен, Провадийско; 2. с. Климентово, Варненско; 3. Преслав; 4. Унгария; 5. Преслав; 6. Михал на Житава, Словакия; 7. Унгария; 8. Дмитровски некропол, Русия; 9, 10. Заозерие, Русия

Табл. II. Фибули:

1. Пастирское, Украина;
2. Киев; 3. Большая Андрусовка, Русия; 4. Пастирское, Украина.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 226, 227, обр. 264, 265; **Тотев, Т.** Прабългарски метални амулети от Преслав. – В: Плиска – Преслав, 2, 1981, с. 182–185, обр. 1_{1,2}; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 72, 73; Литературата за кончета и ездачи – амулети е посочена в: **Плетньов, В.** Ранносредновековни амулети – конници от Североизточна България. – Добруджа, XII (под печат).

² Варненски археологически музей, инв. № II 7018, II.

³ **Дончева-Петкова, Л.** Сгради при Южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска – Преслав, 5, 1992, с. 141, обр. 41_а.

⁴ **Овчаров, Д.** Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (1970 – 1976). – В: Плиска – Преслав, 4, 1985, обр. 42_г.

⁵ **Тотев, Т.** Цит. съч., с. 185, рис. 1_г.

⁶ **Comşa, M.** Östliche Elemente im Karpaten – Balkan – Raum in 7.–8. Jh. – Beiträge zur Ur – und Frühgeschichte, II Berlin, 1982, Abb. 10_{24, 27}.

⁷ Ibidem. Abb. 6_{1–16}.

⁸ **Тотев, Т.** Цит. съч., с. 184, обр. 1_г; **Станилов, Ст.** Паметници на металопластиката от VIII – IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската археология и култура, 2, С., 1991, с. 185, обр. II_г.

⁹ **Točík, A.** Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. – SIA, XIX – 1, 1971, S. 197, Taf. LIV₁₅.

- ¹⁰ **Bálint, C.** Die Archäologie der Stepe. Wien – Köln, 1989, S. 200, Abb. 89.
- ¹¹ **Chropovský, V.** Slovenské pochrebisko v Nitre na Lipke. – SIA, 1, 1962, tabl. XIII₅.
- ¹² **Кызласов, Л.** Ташгыкская эпоха. М., 1960, рис. 32, 48, табл. 4; **Кисилев, С.** Древняя история Южной Сибири. – МИА СССР, 9, 1949, табл. XXXVIII₃.
- ¹³ **Степи Евразии в эпоху средневековья.** – Археология СССР, М., 1981, рис. 28₄₈₋₅₁.
- ¹⁴ **Плетнева, С.** От кочевий к городом. – МИА СССР, 142, 1967, с. 176, рис. 49_{16,17}.
- ¹⁵ **Фино-угры и балты в эпоху средневековья.** – Археология СССР, М., 1987, табл. LXVI₂₂; **Степи Евразии...**, рис. 52₅₀.
- ¹⁶ **Голубева, Л.** Зооморфные украшения фино-угров. – Археология СССР, САИ, Е 1–59, 1979, с. 44, рис. 17; **Фино-угры...**, табл. LXXXII₂₂.
- ¹⁷ **Пак там**, с. 60, 61, рис. 22.
- ¹⁸ **Рябинин, Е.** Зооморфные украшения древней руси. – Археология СССР, САИ, Е 1–60, с. 19, 20, табл. VI₃; **Седов, В.** Восточные славяне в VI – VIII вв. – Археология СССР, М., 1982, табл. LVIII₄.
- ¹⁹ **Голубева, Л.** Цит. съч., с. 63–66; **Рябинин, Е.** Цит. съч., с. 56.
- ²⁰ **Овчаров, Д.** Култът към слънцето в езическите религиозни ярвания на българите. – Векове, 1, 1978, с. 35, 36; **Тотев, Т.** Цит. съч., с. 184; **Плетнева, С.** Цит. съч., с. 176–178; **Аладжов, Ж.** За култа към Тангра в Средновековна България. – Археология, XXV, 1–3, 1983, с. 78–83.
- ²¹ **Рябинин, Е.** Цит. съч., с. 56.
- ²² **Плетнева, С.** Цит. съч., с. 176; **Круглова, О.** Древняя символика в произведениях народного искусство Ярославской области. – СА, 1, 1971, с. 269.
- ²³ **Круглова, О.** Цит. съч., с. 267–269; **Плетнева, С.** Цит. съч., с. 178–179; **Тотев, Т.** Части от бронзови свещници от Преслав и Силистра. – Археология, 1, 1975, с. 55.
- ²⁴ **Археология Украинской ССР**, 3 Киев, 1986, с. 160, рис. 37; **Карзухина, Г.** К истории Среднего Приднепровья в середине I тысячелетия н. э. – СА. XXII, 1955, с. 76, 77, рис. 4; **Брайчевский, М.** Работы на Пастирском городище в 1949 г. – КСИИМК, XXXVI, 1951, рис. 46; **Рыбаков, Б.** Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 60, 61, рис. 7₈₋₁₁.
- ²⁵ **Рыбаков, Б.** Цит. съч., с. 61, рис. 7₁₉.
- ²⁶ **Ляпушкин, И.** Памятники второй половины I и начало II тысячелетия н. э., 1. – МИА СССР, 104, 1961, с. 184; **Артамонов, М.** Этническа принадлежност и историческо значение на пастирската култура. – Археология, XI, 3, 1964, с. 6.
- ²⁷ **Брайчевский, М.** Цит. съч., с. 172; **Археология Украинской ССР...**, с. 164–167; **Седов, В.** Цит. съч., с. 28–29; **Рыбаков, Б.** Новы Суджанский клад антского времени. – КСИИМК, XXII, 1949, с. 85–90; **László, G.** The Art of the Migration Period. Budapest, 1974, p. 50–54.

²⁸ **Артамонов, М.** Цит. съч., с. 6–8; **Баранов, И., В. Майко.** Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Северното Черноморие и Таврика. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 4. В. Търново, 1995, с. 77; **Рашев, Р.** Две групи прабългари и две прабългарски култури. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Ст. Ваклинов. В. Търново, 1991, с. 29–33.

²⁹ **Плетньов, В.** Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей. – В: Българите в Северното Причерноморие, 6 (под печат). След написването на статията Варненският археологически музей откупи частна колекция от Североизточна България с различни типове накити с украса тип Мартиновка.